

АНОТАЦІЯ

Мазур В.О. Пенсійне забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.): основні етапи та особливості розвитку — кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 Історія та археологія. Інститут історії України НАН України. Київ, 2023.

Зміст анотації

Мазур Мазур В.О.

У дисертації автор на основі опублікованих та неопублікованих архівних матеріалів, збірників документів та матеріалів, окремих спогадах сучасників, періодичній пресі дослідив особливості розвитку, основні етапи становлення пенсійного забезпечення в українських губерніях Російської імперії (XIX — на початок XX ст.).

Наукова новизна дослідження зумовлена відсутністю у історичній науці спеціальних узагальнюючих праць із визначеної теми. У дисертації вперше комплексно вивчено етапи та механізми, основні особливості формування системи регулювання соціальних виплат та пенсійного законодавства в українських губерніях Російської імперії, що функціонували у визначений період, зокрема й тих, діяльність яких дотепер не стала об'єктом наукової уваги; проаналізовано та критично оцінено наукові дослідження попередніх історіографічних періодів, переосмислено шаблонні трактування та підходи до визначеної проблематики, які спрощували, ідеалізували або неповною мірою відображали соціальні процеси, що відбулися в українських губерніях у XIX – на початку XX ст.; визначено основні напрями та обсяги роботи державних інституцій, в обов'язки яких входила виплата та контроль пенсійних соціальних виплат; здійснено об'єктивний аналіз ефективності діяльності відповідних державних органів та емеритальних кас із забезпечення пенсійних виплат окремим категоріям населення українських губерній; проаналізовано основні тенденції та особливості щодо соціальних пенсійних виплат місцевим чиновникам, військовослужбовцям, педагогам та службовцям навчальних округів.

При написанні роботи автор використав матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву Київської області, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Волинської області, Державного архіву м. Києва, тогочасну періодичну пресу, опубліковані статистичні дані, законодавчі нормативно-правові акти, джерела мемуарного характеру.

Наукове і практичне значення праці полягає в тому, що отримані результати, обґрунтовані висновки і практичні рекомендації суттєво розширюють сучасні знання з соціальної історії України XIX – початку XX ст., орієнтують на створення праць, вільних від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Результати наукової праці можуть залучатися до викладання лекційних курсів із історії та історіографії України, історії повсякденності, соціальної історії, права у закладах вищої освіти. Результати дисертації додатково можуть бути використані під час складання навчально-методичних посібників, а великий обсяг матеріалу може стати в нагоді під час формування бібліографічних покажчиків з історії соціальної фінансової підтримки населення на українських теренах. Матеріали дисертаційного дослідження можуть знадобитися в сучасних умовах реформи пенсійної сфери на місцях, бути залучені в процесі професійної підготовки правників у сфері соціального права.

Сформульовано перспективні напрями подальшого вивчення історії пенсійного забезпечення в Україні XIX — початку XX ст. Зокрема, відкритим у межах сучасної історичної науки залишається питання визначення кількісних показників щодо пенсійного забезпечення населення. Середина та друга половина XIX ст. визначалась інкорпорацією нових територій, збільшенням чиновницького апарату, структуризацією війська, розширенням мережі вищих та середніх навчальних закладів і, відповідно, на фоні зростання категорій та сфер, охоплених державної пенсійною системою, спостерігалася поступова тенденція до збільшення фінансових виплат. Створення єдиної уніфікованої сітки пенсійних виплат в межах українських губерній Російської імперії,

потребує спільних зусиль істориків, які досліджують соціально-фінансові питання відповідного періоду.

У ході дослідження встановлено, що пенсійне забезпечення у вигляді регламентованого організаційно-правового інституту в Російській імперії з'явилося на початку XIX ст. як наслідок суспільних політичних, економічних та соціальних змін. Зауважимо, що окремі закони та постанови щодо грошових пенсійних виплат законодавчо вже були оформлені у попередній історичний період. Одним із юридичних чинників є прийняття у 1827 р. «Статуту про пенсії та одноразові виплати», який визначав процедури для формування єдиного грошового фонду імперії та визначав 9 розрядів чиновників і відповідно 9 варіантів пенсій. Але, разом з тим, державне законодавство, право, застосування у XIX ст. характеризувалися подвійним розумінням власне поняття «пенсія» – як нагороди за державну чи військову службу та як право на забезпечення за наявності умов, які було обумовлено у законі. Упродовж XIX – та на початку XX ст. базове законодавство про пенсійне забезпечення періодично зазнавало змін у вигляді доповнень та перезатверджень. Змін у матеріальній соціальній підтримці зазнавало чимало категорій населення: військові, чиновники, учителі, працівники сфери освіти, інженери шляхів сполучення, функціонери гірничодобувної промисловості, робітники багатьох галузей економіки тощо. Це період 1827–1894 рр. – період законодавчого закріплення обов'язкової допомоги у вигляді пенсії окремим категоріям непрацездатного населення та людей похилого віку, а також членам їхніх родин – у випадку втрати годувальника; період появи законів прямого регулювання пенсійних відносин з боку держави, в основі яких були принципи взаємного страхування учасників пенсійних кас та період, коли держава брала на себе зобов'язання з часткового фінансування грошових виплат. Наступним умовним етапом щодо удосконалення системи пенсійного забезпечення та розширення кількості потенційних пенсіонерів став період 1894–1905 рр. Це час законодавчого закріплення зобов'язань у повному обсязі щодо фінансування пенсійного забезпечення певних категорій непрацездатних та престарілих громадян, а також членів їхніх родин. Ці зобов'язання поступово оформилися у появу першого в Російській імперії

закону про обов'язкове страхування на випадок інвалідності. І третій період – період, коли почали розроблятися проекти пенсійного законодавства для інших професійних груп, наприклад – для робітництва. Зокрема, у цих законопроектах мова йшла про додаткове отримання пенсій внаслідок професійних захворювань. Але, подальші події політичної та соціально-економічної криз, які призвели до кардинальних змін, залишили проекти пенсійних реформ на стадії розробки.

Досліджено, що окрім державної системи пенсійного забезпечення, в українських губерніях свій розвиток отримала і система недержавної пенсійної підтримки. Суттєва різниця між такими системами полягала у співвідношенні розподільчих та накопичувальних принципів. Своє законодавче оформлення недержавна підтримка отримала в середині XIX ст. Метою її виникнення та розвитку було вирішення проблем недостатності державних фінансових коштів. До недержавної системи пенсійного забезпечення віднесено три моделі: емеритальна, страхова та ощадно-допоміжна. У дисертації увага звернена на емеритальні каси як такі, які здійснили вагомий вплив на стан економічної підтримки пенсіонерів українських губерній. Їхня діяльність була достатньо детально регламентована та знаходилась під суворим контролем держави. Перші пенсійні каси з'явилися в Російській губернії у 1888 р. у залізничній галузі. Ініціатива їхнього створення належала активу приватних залізниць. У межах українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. залізничне будівництво розвивалося активними темпами і складовою грошового соціального забезпечення теж були пенсійні каси. Важливо, що основні принципи діяльності емеритальних кас XIX – початку XX ст. застосовуються і в сучасних недержавних пенсійних фондах.

Виявлено, що упродовж XIX ст. пенсії робітникам, як і селянам, не виплачувалися ані державою, ані приватними особами. Окрему групу робітників склали громадяни, які працювали на державних гірничодобувних підприємствах. Починаючи з 1860-х рр. у середовищі робітників утворювалися спеціальні громадські спілки, які ініціювали організацію пенсійних, ощадних та кредитно-допоміжних кас. До 1903 р. для отримання матеріальної компенсації у

разі нещасного випадку на виробництві, робітники підпадали під загальноросійське законодавство за умови, якщо працівник у суді доведе, що каліцтво сталося з вини власника виробництва. І лише у 1903 р. був прийнятий закон, у якому було прописана можливість робітнику отримати матеріальну компенсацію за втрату здоров'я та працездатність у вигляді винагороди або пенсії. Наступним етапом у розвитку законодавства про соціальне забезпечення робочих стали закони 1912 р. «Про забезпечення робочих у випадку хвороби» та «Про страхування робочих на випадок хвороби». Важливо наголосити, що цими законами вперше фіксувалися грошові виплати жінкам «по вагітності та пологам». Так, жінки мали право отримувати 50 % від своєї заробітної плати протягом двох тижнів до та чотирьох тижнів після пологів. При цьому, наголошуємо, що весь фінансовий тягар щодо матеріального соціального забезпечення робочих був покладений на ощадно-допоміжні каси.

З'ясовано, що пенсійне забезпечення місцевих чиновників та військовослужбовців українських губерній встановлювалося як привілей за державну службу. Тобто право на пенсію давала «служба государю». Визначалися такі види пенсій: пенсія за вислугу років; пенсія по інвалідності (при отриманні каліцтва); пенсія на випадок втрати годувальника; персональна пенсія. В основі класифікацій пенсій був визначений статус суб'єкту, який претендував на грошову допомогу. Усі чини цивільних відомств класифікувалися за 9 розрядами, окремі з яких, у свою чергу, додатково поділялися на ступені. Відповідно чиновник певного розряду та ступеня міг претендувати на пенсію від 300 руб. до 4 тис. руб. Розмір пенсії визначався посадою та вислугою років. Новий «Статут» після 1827 р., який регламентував пенсії чиновникам, з'явився у 1896 р. Варто зазначити, що до трудового стажу зараховувалися роки навчання на юридичних факультетах університетах Російської імперії, набуття наукових ступенів та період військової служби. Також починаючи з другої половини XIX ст. чиновник міг розраховувати на пенсії з двох джерел – з державного казначейства та з емеритальної каси.

Пенсійне забезпечення вчителів здійснювалося на основі спеціального законодавства. Право на пенсії мали викладачі та вчителі університетів,

гімназій, прогімназій, сільських шкіл, початкових училищ та парафіяльних училищ. Грошова соціальна підтримка вчителів здійснювалась на основі ряду нормативних актів, які зазнавали змін протягом усього досліджуваного періоду. Законодавство про пенсійне забезпечення вчителів та працівників освіти упродовж XIX – початку XX ст. зазнавало змін. Також право на пенсії мали і родини вчителів – вдови учителів та діти за умови смерті батьків-вчителів, а з 1909 р. з початком роботи пенсійних кас для народних учителів та учительок появилась можливість для отримання грошової соціальної підтримки.

Упровадження основ пенсійного законодавства, яке реалізовувалося в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст., характеризується як органічна складова соціально-економічних процесів. Процес становлення та впровадження пенсійного забезпечення для окремих категорій населення був досить складним, суперечливим і безпосередньо залежав від законодавчої політики російського самодержавства. Соціально-економічні перетворення в Російській імперії, які розпочалися з другої половини XIX і продовжилися на початку XX ст., у більшості сфер суспільного життя (освіті, науці, благодійності, охорони здоров'я) стали одним зі стимулів у появі нового елемента у матеріальній соціальній підтримці – робітництва державних підприємств.

Ключові слова: пенсія, заробітна платня, страхування, українські губернії, Російська імперія, держава, школа, освіта, робітники, підприємці, чиновники, вчителі, священники, кар'єра, кадровий штат.

ABSTRACT

Mazur V.O. Pension provision in the Ukrainian provinces of the Russian Empire (19th - early 20th centuries): main stages and features of development — a qualification scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 History and Archaeology. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2023.

Annotation content

In the dissertation, on the basis of published and unpublished archival materials, collections of documents and materials, individual memories of contemporaries, periodicals, the author studied the peculiarities of development, the main stages of the formation of pension provision in the Ukrainian provinces of the Russian Empire (19th — at the beginning of the 20th century).

The scientific novelty of the study is due to the lack of special generalizing works on the topic in historical science. For the first time, the dissertation comprehensively studied all the main features of the formation, stages and mechanisms of the system of regulation of social benefits and pension legislation in the Ukrainian provinces of the Russian Empire that functioned in a certain period, including those which activities have not yet become the object of scientific attention; scientific studies of previous historiographical periods were analyzed and critically evaluated, stereotyped interpretations and approaches to certain issues were rethought, which simplified, idealized or incompletely reflected the social processes that took place in the Ukrainian provinces in the 19th - early 20th centuries; the main directions and scope of work of state institutions which responsibilities included the payment and control of pension social benefits were determined; an objective analysis of the effectiveness of the activities of relevant state bodies and pension funds in providing pension payments to certain categories of the population of Ukrainian provinces was conducted; the main trends and peculiarities regarding social pension payments to local officials, military personnel, teachers and employees of educational districts were analyzed.

When writing the work, the author used materials from the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv, the State Archives of Kyiv Oblast, the State Archives of Vinnitsa Oblast, the State Archives of Volyn Oblast, the State Archives of Kyiv, periodicals of that time, published statistical data, legislative and regulatory acts, sources of a memoir nature.

The scientific and practical significance of the work lies in the fact that the obtained results, substantiated conclusions and practical recommendations significantly expand modern knowledge of the social history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, and guide the creation of works free from political conjuncture and subjectivism. The results of scientific work can be involved in the teaching of lecture courses on the history and historiography of Ukraine, the history of everyday life, social history, and law in institutions of higher education. The results of the dissertation can additionally be used during the compilation of educational and methodological manuals, and a large volume of material can be useful during the formation of bibliographic indexes on the history of social financial support of the population in the Ukrainian territories. The materials of the dissertation research may be needed in the modern conditions of the pension sector reform locally, be involved in the process of professional training of lawyers in social law.

Formulated promising directions for further study of the history of pension provision in Ukraine in the 19th and early 20th centuries. In particular, the issue of determining quantitative indicators regarding pension provision of the population remains open within the modern historical science. The middle and second half of the 19th century was determined by the incorporation of new territories, the increase of the official apparatus, the structuring of the army, the expansion of the network of higher and secondary educational institutions, and, accordingly, against the background of the growth of categories and areas covered by the state pension system, a gradual trend towards an increase in financial payments was observed. The creation of a single unified network of pension payments within the Ukrainian provinces of the Russian Empire requires the joint efforts of historians who study the social and financial issues of the relevant period.

In the course of the research, it was established that pension provision in the form of a regulated organizational and legal institution appeared in the Russian Empire at the beginning of the 19th century as a result of public political, economic and social changes. Note that certain laws and regulations regarding cash pension payments were already legislated in the previous historical period. One of the legal factors is the adoption in 1827 of the "Statute on Pensions and One-time Payments", which defined the procedures for the formation of a single monetary fund of the empire and defined 9 ranks of officials and, accordingly, 9 options for pensions. But, at the same time, state legislation, law, application in the 19th century were characterized by a double understanding of the very concept of "pension" – as a reward for state or military service and as the right to security under the conditions stipulated in the law. Throughout the 19th and early 20th centuries the basic legislation on pension provision periodically underwent changes in the form of additions and re-approvals. Many categories of the population experienced changes in material social support: military personnel, officials, teachers, education workers, communications engineers, functionaries of the mining industry, workers in many branches of the economy, etc. This is the period of 1827–1894 – the period of legislative consolidation of mandatory assistance in the form of a pension for certain categories of the disabled population and elderly people, as well as members of their families – in case of loss of breadwinner; the period of the appearance of laws directly regulating pension relations by the state, which were based on the principles of mutual insurance of participants of pension funds and the period when the state assumed obligations for partial financing of cash payments. The period 1894-1905 was the next conditional stage in improving the pension system and expanding the number of potential pensioners. This was the time when the obligations were fully legislated to finance the pension provision of certain categories of disabled and elderly citizens, as well as their family members. These obligations gradually took shape in the appearance of the first law in the Russian Empire on mandatory disability insurance. And the third period is the period when projects of pension legislation for other professional groups began to be developed, for example, for

workers. In particular, these draft laws dealt with additional pensions due to occupational diseases. However, the subsequent events of the political and socio-economic crises, which led to radical changes, left pension reform projects at the development stage.

It has been studied that in addition to the state pension system, the system of non-state pension support has also developed in Ukrainian provinces. The essential difference between such systems was the ratio of distributive and accumulative principles. Non-state support received its legislative form in the middle of the 19th century. The purpose of its creation and development was to solve the problems of insufficient state financial resources. Three models are included in the non-state pension system: pension, insurance and savings-support. In the dissertation, attention is drawn to pension funds as such, which have had a significant impact on the state of economic support for pensioners in Ukrainian provinces. Their activities were regulated in sufficient detail and were under strict state control. The first pension funds appeared in the Russian province in 1888 in the railway industry. The initiative for their creation belonged to the assets of private railways. Within Ukrainian provinces in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century railway construction developed at an active pace, and pension funds were also a component of monetary social security. It is important that the basic principles of pension fund activity in the 19th and early 20th centuries are also used in modern non-state pension funds.

It was revealed that during the 19th century pensions for workers, as well as for peasants, were not paid either by the state or by private individuals. A separate group of workers consisted of citizens who worked at state-owned mining enterprises. Starting from the 1860s, special public unions were formed among the workers, which initiated the organization of pension, savings and credit-assistance funds. Until 1903, in order to receive material compensation in case of an accident at work, workers were subject to all-Russian legislation, provided that the worker proved in court that the mutilation was caused by the fault of the owner of the production. And only in 1903, a law was passed, which stipulated the possibility for a worker to

receive material compensation for loss of health and working capacity in the form of a reward or a pension. The next stage in the development of legislation on the social security of workers was the laws of 1912 "On the provision of workers in case of illness" and "On insurance of workers in case of illness". It is important to emphasize that these laws fixed cash payments to women "for pregnancy and childbirth" for the first time. Yes, women had the right to receive 50% of their wages for two weeks before and four weeks after giving birth. At the same time, we emphasize that the entire financial burden regarding the material social security of workers was placed on the savings and auxiliary funds.

It was found that the pension provision of local officials and military personnel of Ukrainian provinces was established as a privilege for public service. That is, the right to a pension was given by "service to the Sovereign". The following types of pensions were determined: pension for years of service; disability pension (in case of disability); pension in case of loss of breadwinner; personal pension. The basis of pension classifications was determined by the status of the subject who applied for financial assistance. All ranks of civil departments were classified according to 9 ranks, some of which, in turn, were additionally divided into degrees. Accordingly, an official of a certain rank and degree could apply for a pension of 300 rubles up to 4 thousand rubles. The size of the pension was determined by position and years of service. The new "Statute" after 1827, which regulated pensions for officials, appeared in 1896. It is worth noting that the years of study at the law faculties of the universities of the Russian Empire, the acquisition of scientific degrees, and the period of military service were included in the length of service. Also starting from the second half of the 19th century an official could count on pensions from two sources – from the state treasury and from the pension fund.

Pension provision of teachers was carried out on the basis of special legislation. Lecturers and teachers at universities, gymnasiums, pro-gymnasiums, rural schools, primary schools and parish schools had the right to pensions. Monetary social support for teachers was implemented on the basis of a number of regulatory acts, which underwent changes throughout the studied period. Legislation on the

pension provision of teachers and education workers during the 19th and early 20th centuries underwent changes. Teachers' families also had the right to pensions – teachers' widows and children in case of the death of their parents-teachers, and since 1909, with the start of the pension funds for national teachers, had an opportunity to receive monetary social support.

The introduction of the basics of pension legislation, which was implemented in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries, is characterized as an organic component of socio-economic processes. The process of establishing and implementing pension provision for certain categories of the population was quite complex, controversial and directly dependent on the legislative policy of the Russian autocracy. Socio-economic transformations in the Russian Empire, which began in the second half of the 19th century and continued at the beginning of the 20th century, in most spheres of public life (education, science, charity, health care) became one of the stimuli for the emergence of a new element in the material social support – workers of state enterprises.

Key words: pension, salary, insurance, Ukrainian provinces, Russian Empire, state, school, education, workpeople, entrepreneurs, officials, teachers, priests, career, staff.